

Т. В. Чухліб (Київ)

**Науково-теоретичний семінар
«Українсько-російський договір 1654 р.:
нові підходи до історії міждержавних стосунків»**

23 березня 1994 р. в Інституті історії України НАН України відбувся науково-теоретичний семінар, присвячений 340-річчю з дня укладення Переяславсько-московського договору 1654 р. Він став першим серед наукових семінарів з питань вітчизняної історії, що їх заплановано провести в цій академічній установі протягом 1994—1995 рр. В його роботі взяли участь провідні історики нашої держави, які займаються середньовічною проблематикою.

Вступним словом семінар відкрив директор Інституту історії України, член-кор. НАН України В. А. С м о л і й. Він наголосив на тому, що нашій молодій державі потрібна така історична наука, яка б постійно генерувала ідеї та концепції щодо різноманітних проблем вітчизняної історії. Складний процес переоцінки історичного минулого українського народу, на його думку, вимагає не лише рішучої відмови від застарілих поглядів, нав'язаних науці партійно-ідеологічних схем, а й дбайливого ставлення до позитивних здобутків історіографічної спадщини, створеної науковцями різних шкіл і напрямів в Україні та поза її межами протягом ХХ ст.

З доповіддю «Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки, історіографічні традиції та історичні реалії» виступив канд. істор. наук В. М. Г о р о б е ц ь (Київ). Він відзначив, що у правовому відношенні договір засвідчував створення військово-політичного союзу антипольської спрямованості. Конституційований «Березневими статтями», він згодом набув вигляду протекторатно-васалітетних стосунків. На думку доповідача, договором надавалися гарантії щодо недоторканості політичної системи Української держави, суду та судочинства, територіально-адміністративного поділу, діючої моделі соціально-економічних відносин, права на проведення суверенної внутрішньої політики, незалежної армії тощо. Разом з тим, ратифікаційні акти московської сторони, крім номінального визнання українським суспільством зверхності царя, передбачали надходження через деякий час українських фінансів до царської скарбниці та містили заборону на зношення гетьманського уряду з Польщею та Туреччиною. Однак доповнення, зроблені Московією, не були реалізовані на практиці, і протягом усього часу дії договору (1654 — перша половина 1658 рр.) стосунки Української держави з московським монархом *de facto* мали характер номінального васалітету, що дало змогу гетьману Б. Хмельницькому, як повноправному правителю Війська Запорозького, проводити цілком незалежну політику, в тому числі й у сфері зовнішньої політики та фінансів. Отже, робить висновок доповідач, укладення Переяславсько-московського договору загалом мало позитивне значення у справі становлення самостійної Української держави в XVII ст. У політичному плані договір *de jure* засвідчував на міжнародному рівні відокремлення України від Речі Посполитої, а у військовому — створював сприятливі передумови для успішного завершення Визвольної війни.

Грунтовний аналіз доробку українських вчених з проблеми зробила канд. істор. наук В. М. М а т я х (Київ). Акцентувавши увагу на суперечливих оцінках «Березневих статей» в науковій літературі, вона спробувала виявити характерні тенденції, які виникали у дослідженні даного питання на різних етапах розвитку вітчизняної історичної науки. Так, відзначалось, що найбільший інтерес до проблеми українсько-московського договору спостерігається у другій половині XIX — на початку 30-х рр. XX ст. Саме у той період викристалізовувалася концеп-

байдужими, завоювала законне право на увічнення, в тому числі й у музейних експозиціях.

У нинішніх реаліях, коли офіційна історіографія Великої Вітчизняної війни, яка базується на марксистсько-ленінській ідеології, де-факто зруйнована, а нова ще відсутня, в ідеологічному та історіографічному вакуумі єдиний в Україні музей історії війни є, по суті, тією громадською інституцією, що покликана із сучасних позицій на основі документальних матеріалів задовольняти потяг до правдивої інформації широких мас населення, людей різного віку, соціального становища, політичних поглядів, особливо молодих, спантеличених великою кількістю й традиційних псевдонаукових, і найновіших фальшивих тлумачень та версій про минулу війну. Вони шукають слово правди про неї і, можливо, вперше знайшли його у новій експозиції меморіалу на дніпрових схилах. Це істина, проти якої важко заперечити.

Звичайно, за таких умов, коли й організатори, і безпосередні виконавці музейної експозиції полишені на самих себе, позбавлені звичних методологічних орієнтирів, їм нелегко відмовитися від стереотипів колишньої історіографії з її заідеологізованістю та заполітизованістю. Але ж іще важче їм самотужки вироблювати нові підходи й методику подачі документально-експозиційного матеріалу, а допомога науковців явно затримується. В таких складних творчих умовах доводилося працювати колективу музею. Однак слід зазначити, що у загальних рисах він із завданням оновлення експозиції впорався. Ми вперше в Україні маємо музей світового рівня, в основу експозиції якого закладена лише правда про Велику Вітчизняну війну.

По-перше, і це треба підкреслити, вдалося очистити експозицію від напластунів, породжених сталінсько-брежнєвськими ідеологічними стереотипами. З експозиції усунуто також і те, що не відповідало справжній суті народної війни, якою була Велика Вітчизняна, частково вдалося зняти глянець, усунути недоречно алілуйшину, славо-слів'я війни як такої. Наслідком цього в експозиції, нарешті, пріоритетною стала тема вирішальної ролі у війні широких народних мас.

По-друге, в експозиції значну увагу акцентовано на українському матеріалі, й це є науково обгрунтованим. Адже південний напрямок, український театр воєнних дій був, по суті, головним у минулій війні (згадаємо вислів з фронтового щоденника О. П. Довженка, що навколо України точиться чи не половина всієї світової війни). Але в той же час експозиція виходить за географічні межі України, у міру необхідності змальовує обстановку на всьому радянсько-німецькому фронті. І це також є науково обгрунтованим.

Працівники музею здійснили велику пошукову роботу для виявлення нових експонатів, документів, їхнього опрацювання, введення в експозиційний фонд. Необхідно підкреслити, що саме достовірні документи, фотографії, предмети фронтового побуту, листи з фронту й на фронт, щоденники, зброя, нагороди, кінокадри, спогади — ці незаперечні свідчення того часу — формуватимуть у відвідувачів більш чітке уявлення про події й людей Великої Вітчизняної війни, їх місце у ній як центрального явища в історії країни у ХХ ст.

Нова експозиція музею не може не викликати хвилювання у відвідувачів, не залишиться в їх пам'яті. Унікальні матеріали свідчать про героїзм і трагедію, бойову співдружність воїнів — представників більш як 60-ти національностей у боях за Україну, вклад українського народу в справу Перемоги. Серед них речі понад 4-х тисяч воїнів-українців: тричі Героя Радянського Союзу І. М. Кожедуба, Героїв Радянського Союзу й водночас кавалерів ордена Слави 3-х ступенів П. Х. Дубинді й І. К. Драченка, видатних воєначальників П. С. Рибалка, І. Д. Черняховського, А. І. Єременка, П. Ф. Жмаченка та ін.

В залі Слави музею представлено II 665 прізвиськ Героїв Радянського Союзу, які заслужили це високе звання у роки війни. Серед Героїв—

учасників визволення України і казах Сагадат Нурмагамбетов. У складі 5-ї ударної армії 4-го Українського фронту він, дев'ятнадцятирічний командир кулеметної роти, визволяв Донбас, форсував Дніпро, Південний Буг, Дністер. У мирний час чимало зробив для зміцнення дружби між нашими народами. Нині С. Нурмагамбетов — генерал армії, міністр оборони Республіки Казахстан, у серпні 1994 р. нагороджений Почесною відзнакою Президента України.

Україна й Білорусія, Ленінград, Москва, Сталінград — це ще не повний перелік місць, де довелося воювати чотирьом братам-авіаторам Гарамам з Чернігівщини. Як свідчать експонати музею, вони вступили в бій з ворогом 22 червня 1941 р., а до 1944-го року знищили 40 літаків противника, з них 27 — лейтенант Михайло Гарам — командир ланки, удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Та не всіх їх зберегла доля. Захищаючи «дорогу життя» на Ленінградському фронті, смертю хоробрих загинув молодший з братів — Павло. Перекриваючи шлях ворожим літакам, що тримали курс на Сталінград, поліг Микола. В одному з боїв за Смоленщину у червні 1944-го обірвалося життя Михайла. Додому повернувся лише один з братів — Віктор, якого вважали зниклим безвісти.

Тисячі експонатів — це тисячі й тисячі доль наймужніших, найвірніших, найвідданіших, які творили Перемогу. І організатори експозиції усвідомили і зробили все можливе, щоб музей історії Великої Вітчизняної війни став свого роду унікальним закладом, який повинен відповідати запитам, патріотичним настроям відвідувачів, викликати почуття шанобливості до покоління воєнної епохи, віддавати борг пам'яті мільйонам полеглих, одним словом, відігравати виховну роль у сучасному, дуже неоднорідному, соціально і політично строкатому суспільстві. Й саме враховуючи цю суспільно-дидактичну функцію, можна вважати, що музей у сучасному вигляді вповні вписується в національно-державну структуру суверенної Української держави.

Але ж, як кажуть, досягнути все неможливо. І тому детальне ознайомлення з тематико-експозиційними планами залів, з документальними матеріалами, виникає ряд зауважень та пропозицій щодо усунення прогалин і недоліків в експозиції, вдосконалення її архітекtonіки й композиції в окремих залах тощо.

Насамперед напрошується ряд конкретних пропозицій, спрямованих на те, щоб зробити експозиційний матеріал більш сучасним, який би відповідав останньому слову історичної науки, поглибленому, а не спрощеному розумінню складних та хворобливих проблем минулої війни.

У цьому плані важливим завданням є посилення об'єктивістського висвітлення цих проблем і в експозиції, й у супутніх розповідях екскурсоводів. Належного показу заслуговують у рівній мірі не тільки «вигідні», а і «невигідні», важкі сторінки та епізоди війни. Тільки таким чином музей зможе виконати своє високе призначення й служити не тим чи іншим політичним силам або ідеологіям, а народу України в цілому, тобто бути народним своєю суттю. Тільки за цієї умови Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни зможе морально «вижити», утвердитися та приносити користь суспільству.

Слід зауважити, що, намагаючись показати Велику Вітчизняну війну як війну народу (і це є правильним!), музейні фахівці ще недостатню увагу приділили показу її трагедійного боку як найбільшої народної трагедії взагалі, а не тільки в умовах фашистського окупаційного режиму. Тема всенародної трагедії заслуговує більшої уваги в експозиції, ніж це є нині. Вона повинна окремими переконливими штрихами «проходити» по всіх залах музею.

Торкаючись показу «правди війни», слід наголосити, що він не може бути одностороннім. А від ознайомлення з експозицією саме таке враження може скластися через те, що у ній ще недостатньо розкрито

важливу тему — тему противника, що протистояв Червоній армії, — армії фашистського агресора, її обличчя, бойової майстерності й діяльності. Не будемо забувати, що не підготовлена до війни Червона армія змушена була вступити в двобій з найкращою армією тогочасного світу — вермахтом та люфтваффе й, зрештою, перемогла їх. Це — подвиг з подвигів. І якщо применшити показ сили ворога, то тим самим автоматично принижується й подвиг радянських збройних сил. Крім того, чи можна ґрунтовно розповісти про оборону та визволення України або Білорусії, не розкривши плани і дії протилежної сторони, вчинки німецьких солдатів та офіцерів? Думається, що ні. Та й взагалі про німецьку армію тих часів відомо так мало, а громадський інтерес до цього є таким великим, що наявність відповідного матеріалу, безумовно, не тільки підвищить якість експозиції, а й збільшить кількість відвідувачів. Доцільно, на нашу думку, створити спеціальну виставку на цю тему. І тут, як нам уявляється, цінним джерелом інформації є видання: «Война Германии против Советского Союза, 1941—1945» (Берлін, 1992 р.). Взагалі фахівці музею історії Великої Вітчизняної війни незаслужено обійшли це унікальне видання. З нього доцільно запозичити для поповнення експозиції фотоматеріали практично з усіх тем. Звичайно, робити це слід у розумних дозуваннях і вважано. З цього видання можна взяти й оригінальні німецькі документи, а також фото, що стосується бійців і командирів Червоної армії, їхнього побуту, перебування у полоні та ін. Можливо, щоб заповнити цю прогалину в експозиції свіжим матеріалом, слід було б налагодити зв'язки з посольством Німеччини в Україні.

У цілому значним доповненням до документів і реліквій служать супровідні розповіді екскурсоводів, хоча й відчувається штучна стриманість, певна завченість матеріалу з їх боку. Бажано, щоб вони приділяли більше уваги поглибленим науковим характеристикам складних та суперечливих історичних періодів і тем, подій та осіб.

Експозиційні виставки, хоч у цілому й є завершеними, все ж потребують дальших удосконалень, доповнень, поліпшень. У процесі роботи з відвідувачами музейні працівники приділяють увагу і цьому. На особливу увагу заслуговує експозиція останнього, 14 залу. Слід зазначити, що спроба подати у ньому «погляд через півстоліття» на Велику Вітчизняну війну та її наслідки є цілком природною, заслуговує на схвалення. Але намагання зробити це тільки через твори мистецтва є надто звуженням. І, крім того, вони тут представлені в основному із застійних часів й правду про війну відображають дуже відносно. Є підстави вважати, що за час, який залишився до 50-річчя Великої Перемоги, працівники музею зуміють цікаво і нестандартно висвітлити цю тему.

Звичайно, виробити «погляд» із сучасних позицій на таке надзвичайно складне та суперечливе явище, як Велика Вітчизняна війна, досить непросто. У будь-якому разі не хотілося б бачити його політизованим. Важливим є й те, щоб це був погляд народу, народна пам'ять. А вона і до сьогодні зберегла головне — хресний шлях війни, незмінні втрати, поневір'яння, страждання, тяжкі наслідки, передусім морально-психічні, пов'язані з нею. Незабутня журба великої частини народу, страх перед перспективою нової війни залишилися як незгладима душевна травма. У цьому залі слід було б розмістити також виставку, присвячену першим повоєнним рокам, хворобливим процесам, пов'язаним з утвердженням тоталітарних владних структур, їх черговим наступом на громадянські права трудящих, утисками щодо творчої інтелігенції тощо. Необхідно також ширше спинитися на показі визвольного руху в Західній Україні, що перетворився у жахливу братовбивчу війну.

Разом з тим цей зал мусить бути своєрідним «пантеоном» національного трауру та скорботи по незліченних жертвах Великої Вітчизняної війни, по синах і дочках України, інших народів, які віддали

своє життя за Перемогу. Тут же доречним було б показати й те, як із сучасних позицій увічнено безсмертний подвиг народу у мистецтві, художній літературі, публіцистиці, театрі, кіно, наукових працях тощо. Така виставка, звичайно, весь час буде збагачуватись, оновлюватись і, можливо, навіть стати пересувною.

На закінчення підкреслимо, що оновлена експозиція музею історії Великої Вітчизняної війни в основному відповідає сьогоднішньому етапу наукової вивченості цієї проблематики. При дотриманні умов її деполітизованості та наукової об'єктивності ця експозиція є гідним подарунком українській громадськості до 50-річчя визволення України від фашистських загарбників і 50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні.